

УДК 930.253:94(477) | “1918/1920”

Н. В. ГРИГОРЧУК*

“Я ДУМКОЮ І ТЕПЕР ВЖЕ КОЗАК, АЛЕ МАЛИЙ...”
(документи ЦДАВО України про участь дітей в українських
національно-визвольних змаганнях 1918–1920 років

Публікуються автобіографії юнаків, які підлітками брали участь в українському визвольному русі у складі військових формувань на території України в 1918–1920 рр., а згодом навчалися в навчальних закладах при Українському громадському комітеті в Празі (ЧСР).

Ключові слова: автобіографія; спогади; національно-визвольний рух; діти; підлітки; Армія УНР; ЦДАВО України; Польща; ЧСР.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) в особовому фонді Тищенка (Сірого) Юрія Пилиповича (1880–1953) – журналіста, публіциста, видавця української літератури за кордоном збереглася справа під назвою “Автобіографії-спомини дітей, що разом з Армією УНР брали участь в війні з Радянським Союзом у 1919–1920 рр.”. Усі автобіографії, сформовані в цій справі, вирізняються тим, що розкривають історії певної вікової групи – дітей і підлітків родом із України, які під час національно-визвольних змагань через різні обставини змушені були залишити Батьківщину. Деякий час вони перебували в таборах інтернованих у Польщі, а потім навчалися в навчальних закладах при Українському громадському комітеті в ЧСР. Дехто з них, дійсно, ще в підлітковому віці вступив до війська й брав активну участь в українському визвольному русі.

Вказана тема уже була предметом вивчення. В 1960 р. у Філадельфії вийшла друком збірка, що включає низку спогадів про участь 15–17-річних юнаків і дівчат у визвольних змаганнях 1918–1920 рр. “Юнацтво в обороні рідної землі”, які зібрав і впорядкував В. Татомир¹. Автор присвятив її “друзям-юнакам, що склали своє молоде життя в обороні Батьківщини”. Серед сучасних досліджень варто назвати працю дослідника історії українського скаутського руху В. Окаринського² про участь підлітків у подіях проголошення Західноукраїнської Народної Республіки і боротьби за її існування, де він детально проаналізував джерела до цієї теми.

* Григорчук Наталія Володимирівна – завідувач сектору публікації документів відділу використання інформації документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Справа в тому, що діти та підлітки потрапляли до українського війська з різних причин. Навіть опубліковані нижче чотири автобіографії (Володимира Шморгуна з Глухівського повіту, Микити Косаківського з Ямпільського повіту, Степана Кощука з Ольгопільського повіту та Миколи Левицького з Гайсинського повіту) дають змогу з'ясувати, чому так відбувалося. Дехто брав приклад зі своїх старших братів, які служили в українській армії, дехто ж тікав із дому, бо мріяв стати героєм, проявити себе на військовій службі. Їх приваблювала зброя, одяг козаків – широкі штани, шапка з шликом. Але якими б не були причини, ці діти залишалися у воєнних частинах й, таким чином, були не лише свідками численних боїв, а й безпосередніми учасниками. В основному неповнолітні діти ставали прапороносцями, джурами, часто ходили в розвідку, виносили поранених. При цьому вони відважно виконували свій обов'язок, проявляли вольові якості, переносили холод і голод. Деякі підлітки, під впливом дорослих, ще до вступу у військо усвідомлювали причини визвольного руху й були національно свідомими. У інших розуміння того “хто він є, і за що мусить боротися”, зрештою, сформувалось у військових частинах, в яких вони несли службу.

Ці спогади під іншим кутом проливають світло на минулі події. Особливості сприйняття підлітками навколишнього світу дають змогу побачити окремі деталі, часом непомітні для дорослих. З дитячою прямою описані переживання, радість, страхи, надії, розчарування та сподівання. Документи, опубліковані нижче, звичайно, дають лише часткове уявлення про життя підлітків на війні, труднощі, з якими вони зіштовхувалися. Наприклад, деякі автори спогадів написали про свою службу, умови життя у військових частинах, шпиталях, таборах інтернованих, інші описали наступи й відступи наших військ, місця їх перебування, зустріч із ворогом. Зокрема, до автобіографій юних добровольців увійшли відомості про події, пов'язані з воєнними діями Сірожупанної дивізії, Синього полку, Чорних запорожців, 6-ї Січової дивізії. До того ж, є згадки про М. Безручка, І. Кобзу, М. Кощука, В. Нельговського та інших українських військових.

Автобіографії юнаки написали вже в Празі в 1924 р. Деякі з них написані стисло, а деякі – з подробицями, тому публікуються фрагментами. Як правило, у викладі відомостей простежується певна послідовність: прізвище, ім'я, дата і місце народження, відомості про батьків, матеріальний стан родини, навчання, причина вступу до війська, перебування на службі, інтернування, перебування в Польщі та ЧСР. Проте, повернення в минуле є важким завданням. Автобіографічну пам'ять традиційно розглядають як суб'єктивне відображення життєвого шляху. Призабуті моменти можуть зашкодити зображенню пережитого³. Тому в текстах можуть зустрічатися неточності в датах, прізвищах, назвах.

При публікації збережено стилістичні особливості документів, авторське написання географічних назв та прізвищ. Наявні описки та орфографічні помилки, що не мають смислового значення, виправлено без застережень. Залишено характерний спосіб написання російської мови українськими літерами (*ы* як *и*, *е* – *є* тощо), при цьому в текстуальних примітках без пояснень наведено правильне написання. В квадратних дужках подано пропуски та відтворені частини скорочених слів.

¹ Юнацтво в обороні рідної землі: Спогади про участь молоді у визвольних змаганнях 1918–1920 років / Зібрав та впорядкував В. Татомир. – Філадельфія : “Молода Просвіта” ім. митр. А. Шептицького, 1960. – 164 с.

² Окаринський В. “Українські орлята”: участь молоді і дітей у збройній боротьбі за незалежність Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) / В. Окаринський // Україна–Європа–Світ: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 99–106.

³ Шевців Г. М. Сучасний стан дослідження автобіографічної проблематики в гуманітарних науках / Г. М. Шевців // Наукові записки Харківського нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди “Літературознавство”. – Х.: Нове слово, 2013. – Вип. 1(73). Ч. 1. – С. 150–151.

№ 1

З автобіографії Володимира Шморгуна, учня навчального закладу при Українському громадському комітеті в ЧСР

[Липень-серпень 1924 р.]*

Автобіографія Шморгуна Володимира

Я, Шморгун Володимир, народився 1905 року 5 березня в хуторі Михайлівськ¹ Глухівського повіту на Чернігівщині. Коли мені було 8 років, то мене батько віддав до школи в селі. Батько працював на станції – був машиністом. Сім’я складалась із 5 душ: батько, мама, сестра, брат і я. Жили небагато. Землі мали всього 6 десятин – так що батько заробляв на нас всіх. Мама працювала з сестрою дома, коло господарства, а брат вчився в Чернігові (в фельдшерській школі). [...]

Походив я до школи оден рік, коли батько помер, нема кому заробляти на нас, щоби ми вчилися. Тоді я сказав мамі, що я покину ходити до школи. Мама не хотіла мені дати дозволу, щоби я покинув школу, але все таки нікому дати мені грошей, щоби я міг вчитись. Тоді я покинув ходити до школи і пішов на завод цукровий² підмітати. Получав по 40 коп. в 12 год. По правді, було мені це трохи трудно: бо бачу, що мої товариші гуляють, а я печусь в заводі, та й починаю плакати, але нічого не міг, мусив працювати. Попрацював я три роки, коли вибухнула революція, а мені той байдуже.

* Тут і далі дату встановлено за суміжними документами в справі.

Я Шморгуна Володимир. 158
 Народився 1905 року 5 березня в хуторі
 Михайлівському Глухівського повіту
 м. Черніговщині. Коли мені було 8 років,
 то мене батько віддав до школи в селі.
 Батько працював на станції: був машин-
 истом. Єврей складався із 5 душ: батько, мати,
 сестра, брат і Я. Мати небагата. Землі
 мали всього 8 десятин - так, що батько
 працював на нас всіх. Мати працювала
 із сестрою дома, коло господарства,
 а брат вжився в Чернігові (в українській
 школі). Господарство було: конюшня,
 свиней, 10 курей - курей невеликих.
 Походив я до школи оден рік, коли батько
 помер, нема кому заробляти на нас
 щоб ми вчилися тоді я сказав мамі, що
 покину школу до школи. Мати не хотіла
 мені дати дозволу, щоб я покинув школу,
 але востанок нема кому дати мені

Автобіографія Володимира Шморгуна, 1924 р.
 ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, стр. 22, арк. 158.

Коли в скорому часі приїхав брат із Чернігова. Вже кінчив школу, та в таких широких штанах, що я аж злякався! Але я зразу подумав, чому в мене нема таких штанів та шапки із шликом³, як у нього тоді. Я почав його прохати, аби він мене забрав із собою до війська. Він погодився забрати мене з собою. Я аж зрадів, коли почув від брата такі гарні слова. Я став потім питати, в яким це війську носять такі штани. Він каже, що в Українському, в вільних козаках. Переночувавсь дома, але цілу ніч не спав: бо на думці були червоні штани та шапка із шликом.

Рано поснідали та пішли на станцію. Посідали ми в вагон і поїхали до Глухова. Приїхали, пішли просто до казарми, де мешкали козаки Глухівського окремого куреня. Я сів на ліжку, коли прийшов до мене якийсь старшина. Став питати, чого я приїхав. Я став казати, що разом із братом. Кажу: “Хочу бути в вас козаком”. Але брата не було – десь пішов. Коли він почав мене розпитувати, чий брат і т. д. Тоді каже мені: “Підемо зі мною до канцелярії”. Пришли. Там були якісь широкі штани. Він каже: “Вдівай”. Я кажу: “Вони здорові на мені”. Він тоді каже: “Нічого, перешиємо, та й добрі будуть”. Коли на другий день зовуть мене до канцелярії. Той самий старшина дає мені ті штани, шапку, та й каже: “Вдівай”. Тут я зразу вдівся. Він каже: “Буде козак колись”. Я думкою і тепер вже козак, але малий – мав 13 років. Побув я там з тим щось три місяці, коли прийшли німці з гетьманцями. Розігнали нас. Я тоді поїхав додому в своїх широких штанах, а брат лишився в Глухові.

Я дома трохи [...] * коли почали німці наступати на хутір Михайлівський]. Я із мамою і сестрою повтікали до рідні, не далеко, в село Каменку, але на четвертий день ** бою били німці з гармат і запалили нашу хату. Згоріла наша хата. Бой кінчився, але нема куди іти, бо нема хати. Тоді ми пішли до дядька жити, через десять днів мама пішла до німецького коменданта. Він дав мамі марок на постройку хати. Мама найняла плотників. Купили дерева. Через місяць вже була добра хата, але того, що було в хаті все погоріло і ніхто нічого не повернув, так, що все пропало. Брат тоді був дома, помагав строїти хату. Коли хата була построїна, тоді брат каже, поїдемо до Глухова, щоби поступити до гетьманців, бо дома нічого не було робити, а на заводі також не було роботи. Так, що не було виходу куди подітися.

Приїхали до Глухова. Поступив я туди, де був вже брат – 30[-ий] Конотопські[ий] полк. Вже не дають мені надівати мої штани, а кажуть надівати пагони. Послужив я три місяці. В гетьмана був у телефонній команді. Жилось добре, а мені чого треба – тільки, щоби було жити добре, політики не знав ніякої. Коли зимою 1918 року я чую, [що] якісь наступають на Конотоп Сірожупанники⁴. Тоді брат мені каже, щоби я лишився в Глухові, а він буде тікати до Конотопу в Українське військо, і сказав, що скоро забачимось. Брат пішов на станцію і поїхав до Конотопу. Лишився я сам, стало мені дуже сумно одному.

Коли через чотири дні ми почали відступати із Глухова до Путивля. Зимою було їхати дуже холодно, але з Глухова стільки їхало цивільного люду, що страшно і сказати. Але вони тікали від більшовиків й поїхали на Кролевець, а Кролевець був вже зайнятий червоними. Так що вони попали до червоних. А військові частини пішли просто на Путивль.

* Одне слово нерозбірливе.

** Далі закреслено “після”.

Приїхали до Путивля вночі. Розмістились по квартирах. Було дуже тісно, а за Сірожупанників нічого не було чути. Коли одного разу вночі я так гарно спав, коли чую, щось крик лунає: “Панове, не бійтесь, ми свої”. Коли я бачу, що в казармі метушаться, а вже були там Сірожупанники. На ранок прийшов полковник Вакуленко, сказав, щоби ми позрізали пагони. Ми в одну мить позрізали. Тоді нам полковник Вакуленко сказав малу промову. Тоді я взнав, хто я єсть, і за що мусимо боротися, і з ким, тоді мені стало ясно, що я єсть українець. На другий день був наказ, щоби перемінити назву полку не 30[-й] Кон[отопський], а І Чорноморський.

Скоро після цього, ми почали відступати з Путивля на Конотоп. Ішли пішки до Конотопу. Пришли рано і почали грузитись в потяг. Погрузились і мали рушити на Бахмач. Коли приїхали до Бахмачу. А в Бахмачу мав бути з своїм відділом Ангел⁵, а він із Бахмачу вже втік, щось три дні перед тим, як наш полк мав приїхати.

Приїхали ми до Бахмачу, аж там нема нікого. Ми повечеряли так добре, хто ліг спати, а хто пішов в станцію гуляти. Коли я ще не спав, чую якісь крик: “Товарищи, здесь петлюровці”*. Я вискочив із вагону, коли бачу, що тут вже їх повно, а наші також повискакували з вагонів і почалась дуже жорстока битва. Мені казав сотник кулеметної сотні, що наших кулеметів було 52 працювало. Бій тягнувся, щось з 5 годин. Всі козаки й старшини були в лаві⁶. Я також лежав в канаві разом із кулеметчиком, якого кулемет був у ходу. Коли я бачу, щось світиться, якісь огоньок, чую і торохтить, коли ближче, а це був пустий паротяг, пущений навмісно більшовиками, щоби вдарив у наш шалон. Тільки той паротяг поїхав ближче, коли наш командир гармати** як вдарив в той паротяг, так в нього зразу тендор⁷ відлетів. А бій все продовжується, коли чую крик: “Слава!!!” А це наші пішли в наступ. Я також взяв ленту набоїв і пішов разом з кулеметом та кулеметчиком. Відігнали більшовиків, щось за чотири верстви, тоді був наказ відступати і забирати ранених та битих своїх і чужих. От поки дійшли до станції Бахмачу, то найшли 21 ранених, 9 вбитих. Із ранених своїх було 14, вбитих своїх було 2, а решта – ворога. Але своїх і чужих поклали до одного вагону і повезли на Київ. А ми мали їхати на Чернігів, коли, не знаю відкіля, почули звістку, що Крути заняті більшовиками.

Нам нема куди їхати. Ми тоді рушили до Прилук. Приїхали в день окола 12 год. Помістились в гімназії місцевій. Повечеряли добре. Коли мене назначив бунчужний в зв'язок до штабу полку. Штаб був недалеко. Тільки я прийшов, з'явився до осаула полку. Він мені сказав, щоби я не спав. Я сів коло столу, та й дрімаю. Коли прийшов осаул та й каже мені: “Іди скажи курінному, щоби через годину прийшов із куренем до штабу полку”. Я скоро пішов до курінного, все те сказав, що мені було сказано. А сам вернувся до штабу полку і став питати осаула: “Що, будемо відступати?” Він каже, що нікуди не будемо відступати. Коли я чую вже ідуть, а на дворі ще темно. Підійшли до штабу – тоді і забачив, що це наші. Пришли в курінь тільки стали, коли вийшов полковник [й] став казати, що тут на станції стоїть Ангел із своїм відділом, так треба його роззброїти⁸. Курінь построївся зразу та й пішли на станцію. Прийшли на станцію, а вони ще спали. Ми зразу кинулись по вагонах. Душ по п'ять в кожний вагон, а [у] вагон, де був Ангел пішло дуже багато, але нього там вже не було – кудись вже втік. А козаків роззброїли,

* “Товарищи, здесь петлюровцы”.

** Слово “гармати” написано над закресленим “батареї”.

забрали від них скарбове майно, а самих козаків забрали до штабу полку, які тільки не втекли. Так, щось перед обідом їх порозсилали по частинах ріжних. Я пішов знов до штабу полку, бо ще не здав варти. Посидів я до восьмої години вечора, коли мені прийшов на зміну козак так[ий] самий як і я. Я йому все передав те, що мені було сказано, чого я там мав сидіти. Сам пішов я до казарми. Пришов, повечеряв, потім я роздягнувся і хотів лягати спати, коли пришов зв'язок із штабу, приніс наказ, щоби ми збирались в похід. Зима дуже жорстока, морози печуть просто не можна іти, а ми маршируємо на Переяслав по селах, які я вже забув. Пам'ятаю добре, що пришли до Переяслава годин у вісім ранку. Помістили[сь] по хатах, мали бути щось три дні в Переяславі. [...]

Я почув трубу – це наш сурмач грав збор. Я взяв шинель, сумку, рушницю, та й пішов до штабу. Коли пришов я до штабу полку, там вже починали строїтись. Я став на ліве крило, здвоєними рядами рушили відступати, а [...] за нами. Ми рушили на Козятин. Не доїхали до Козятина. В селі Чорнорудки мали ночувати. Переночували в селі, в обід пішли на містечко Вчорайше, де стояв Чорноморський кіш ім. Отамана Мелюшкевича⁹. В містечку Вчорайшому був маленький бій. Ми відступили до Козятина. А із Козятина пішли пішки в напрямок до Дністра. Боїв не було ніде, до самого Дністра.

Приїхали ми до Дністра до м. Бендер. Посиділи коло Дністра на горбочку. Був вже вечір надворі. Коли полковник Вакуленко пішов до румунського коменданта м. Бендер, щоби нас пустили в місто. Коли полковник вернувся назад до полку, ми почали питати, що там чути, чи пустять в місто. Він почав казати, що мусимо здати зброю, тоді нас пустять в місто. Ми построїлись по чотири і пішли до мосту. Пришли ми до мосту. Стали здавати зброю, яку тільки мали. Поздавали зброю, а самі рушили до Тирасполя. Був дуже великий дощ вночі, а ми ішли по чотири. Пришли до Тирасполя в годин 12 ночі. Загнали нас у великі казарми, такі, що не видно було навіть вікон, були такі високі. Переночували там. Я рано встав, хотів було піти на двір, коли до дверей, а румун не пускає. Я почав питати в своїх старшин, чому не пускають, вони самі не знають. Коли жінка полковника п. ...** пішла до французького коменданта прохати, щоби нас пустили на двір. Комендант дозволив навіть ходити до міста. Погуляли ми, щось неділю. Коли на станцію Тирасполь приїхав отаман Кобза¹⁰, командир Харківського Слоб[ідського] коша, забачив, що ми тут сидимо як які-небудь невільники. Тоді прийшов отаман Кобза до нас і сказав, що ми получимо скоро зброю і підемо на позицію. Правда, получили ми зброю через два дні й пішли на позицію під села Плоски¹¹ і Малаєшти¹². Пришли ми під Плоски, а під Малаєшти пішли інші курені.

Почав[ся] дощ на дворі, коли нам був наказ, щоби ми лягали в лаву. Мене полковник ком. куреня позвав і сказав, що я маю іти в розвідку в село Плоски. Я все своє військове поскидав, надів піджак, шапку порвану, боси[й] та й рушив в село. Прийшов до села, дивлюся під вербою стоїть застава – чотири більшовика, із них оден китаєць. Стали мене питати: “Відкіля малий?” Я кажу: “З хутора Тираспольського”. “А куди ідеш?” “До дядька в Плоски”. Вони мені кажуть: “Іди”. Я прийшов*** в село Плоски. Хожу по селу нема нігде більшовиків. Тоді я зайшов в хату, аж там їх повно – більшовиків. По-

* Одне слово нерозбірливе.

** Пропуск у тексті.

*** Далі закреслено “до”.

чали мене питати відкіля, чого прийшов. Я почав брехати всяку дурницю, а вони тільки роти пороззявляли та слухають. Дали мені поїсти добре. Я поїв та й рушив до своїх. Пришов я, розказав все те, що бачив ком. кур. Він тоді мене послав до обозу I порядку, щоби я трохи спочив. А курінь почав наступати на Плоски. Заняли Плоски. I обоз рушив у Плоски. Коли мене забачив той дядько, в якого я був за панування більшовиків, він на мене косо подивився, але я нікому нічого про це не хотів казати. Коли чутка, що станцію Бірзову заняли більшовики, нам вже нема куди діватись, тільки втікати.

От почали відступати до Дністра. Підійшли до Дністра до залізного мосту коло м. Бендери і почали здавати зброю румунам. Здали зброю, а самі пішли на станцію Бендери. Погрузились в потяг у товарні вагони і стоїмо на станції, ждемо від'їзду. А більшовики стріляють по нашому ешалонів з гармат. Коли французи зірвали міст на Дністром і почали бити із крепости по більшовиках із важких гармат. Більшовики тоді затихли, коли покуштували французьких гармат. Скоро ми виїхали із Бендер до Кишиньова. В Кишиньові постояли щось з день, та й рушили далше на Бельці та Унгени¹³. Подорож була дуже весела, води ніколи не пив, а завше вино червоне або біле. Тільки зо мною стала пригода. Ліг я спати в вагоні, а шинелею вкрився. Коли вночі встав, нема моєї шинелі. А це румуни вкрали, напевно, не знаю, чи румуни, чи ні. Але я потому думаю, що румуни, що їден козак також спав, а в головах була шинеля, а румун став тягнути, а той почув – та й черевиком його в морду. Приїхали до кордону, до Заліщиків. Пішли в село, там розмістились по хатах. Тут вже свої панують.

Через неділю дали нам зброю і сказали, що ми маєм бути тут яко охорона міста. Пожили щось з місяць, коли кажуть ідемо на позицію в містечко Берестечко. Рушили ми до Гусятина, там дали нам ще кращу зброю і вирушили до Берестечка. Пришли на поле, розляглися в окопах, були ще старі лишились. На другий день рано поляки почали наступати на нас, коли ми їм дали такого чосу¹⁴, що вони не знали куди тікати. Нас тоді вернули на одих в м. Радзівілів¹⁵. Помістились в гарнім будинку, пожили ми там 15 днів. Мене забрав сот[ник] до себе за джуру. Я пішов жити тоді з команди на квартиру сотника. Коли рано я встаю, каже мені сот[ник], що наші відступають. Вечером повечеряв гарно, та й ліг спати. Коли вночі мене сотник буде та й каже: “Поляки вже в місті, хочеш лишайся, – каже мені сотник, – бо я лишаяюсь”. Я тоді подумав, та й кажу: “Ні, поїду відступати”. Та й побіг доганяти.

Догнав свою частину верств за п'ять від Радзівілова. Коли догнав я, то в мене почала чогось боліти голова. Мене тоді лікар поклав в якісь вагон і повезли не знаю куди. Тільки я опам'ятався вже в Проскурові¹⁶. Мав тоді сипний тиф. Мене повезли до Кам'янця-Подільського, де положили в XI запасовий шпиталь. Положили мене на ліжку, де не було ні одіяла, ні простині, тільки був матрас із соломи, більше не було нічого. Їсти також давали таке, що собаки не їли б, а вони нам давали. Став я видужувати на тиф, коли стали ранитись ноги, як почали мене лічити, так мука – бінта не дають, бо сестри собі пошили на вікна сітки такі, щоби мухи не літали до кімнати. Їсти давали гнилу квасоллю та моркву. [...]

Але, найшлася добра жінка. I мала хоч трохи жалю, та забрала мене до себе додому. Нанімала мені лікаря, щоби ходив до мене та лічив. Купляла мені ріжні ліки, які можна було дістати. Коли я почав вже одужувати, (на) ногах рани зійшли, коли почув, що наші наступають на Київ. Мене також за-

охотило побути в столиці своїй. От пішов я в Кам'янець-Подільський, щоби узнати про свою частину, коли бачу ідуть козаки й мені знайомі. Я почав розпитувати про наступ. Вони мені все розказали все те, що самі знали і сказали, що зараз має іти наша дивізія, цебто їхня. Коли я бачу ідуть козаки по чотири, а слідом обоз. Я підійшов до командира полку, щоби лишитися в них в частині. Розказав де був і все. Він мені сказав, щоби їхав у команду зв'язків. Я прийшов до сот[ника] п. ...*. [Він] мене зарахував в склад своєї сотні. Це була 8 дивізія 24[-го] Сагайдачного. Але ми не пошли на позицію, а шли позаду обозів. Остановок було дуже багато, але не пам'ятаю села. Приїхали верств 7 від Києва. Стало мені дуже весело, що скоро будемо в Києві. Коли піднесло Денікіна з своїм військом. Завели спор, але я не знаю який, бо там не був. Коли почали відступати назад, тоді мені дуже стало сумно, що знов покидаю свій рідний край.

Пришли ми до Вапнярки, там мали дуже великий бій з денікінцями. Немало полягло наших та й ворожих, але ми відступали голі та босі, а в постачанні було дуже багато одягу та зброї, а в нас не було нічого. А начальник постачання продавав все, що тільки можна було, а лишились самі вагони пусті, то взяв та запалив в тому Старокостянтиніві, а лишив тільки винти до возів. А ми дальше відступали босі аж до Мирополя. Приїхали до Мирополя. Переночували, рано приїхали поляки брон. потяг[ом], навіть не стріляли. Забрали нас до вагонів, відібрали зброю, загнали нас до вагонів і повезли до Рівно. Привезли до Рівно рано зимою, мороз був на дворі, холодно було. Завели нас до холодної казарми. Дали вечерю капусти солоної, а води не можна [було] піти самому набрати, а поки набереється команда 10 чоловік, тоді 5 поляків ведуть до криниці, і то зразу мусимо вернутися по снігу босі, бо черевик не має.

Коли єсть чутка, що маємо їхати до Луцька, але самі старшини, а козакі лишаються в Рівному в шпиталі за санітарів. А мені казав оден санітар, як живуть санітари, що дуже погано та ще мені не хотілось лишатись в Рівному. Тоді я пішов до сот. Вергеліса. Став прохати його, щоби мене забрали із собою до Луцька. Але це неможливо було. Тоді мене сот. Вергелес¹⁷, коли мали їхати, забрав до себе за джуру. І тільки сказали збиратися на станцію, він тоді мене посадив в мішок, взяв на плечі, та й поніс на станцію Рівно. Я думаю, що він також відчував малий тягар в себе на плечах, мавши мене та ще і свою корзину. Приніс мене на станцію Рівно, поклав у вагоні. Коли саме перевіряли поляки старшин, я тільки сидів у мішку вже не мав чим дихати, поки вийшли поляки з вагону. Тоді я виліз із мішка, сів у вагоні вже паном діло¹⁸.

Приїхали ми до Луцька, пішли до комісаріату на реєстрацію. Поляки зареєстрували мене як джуру Вергелеса, але це не легко було зробити, щоби зареєструватись в ляхів. Пішли ми до казарми, де розмістились. Було добре там, давали їсти добре, але білизни не було за що вистірати, навіть не було за що купити кусок мила. Тоді я почав думати, де ж взяти марок польських, щоби хоч мила купити. Та й надумав: в суботу пішов до одного жида затопив пічку, позамітав, самовар поставив. За це получив 3 м. п.¹⁹ Тоді почав думати, що робити із цими грішми. Та й надумав: куплю тютюну, гільз, наб'ю цигарок буду продавати. Так зробив – купив тютюну 1 1/2 м. п., гільз 1/2 все це мені стоїло 2 м. п. Набив 80 цигарок. Почав продавати 12 шт. по 1 м. п., а скрізь було 10 на 1 м. п., щоби до мене більше ішло людей купляти. Заробив я 60

* Пропуск у тексті.

марок. Купив білизни с гору²⁰, мила і всякого барахла. А цигарки продавав дальше. Коли чутка є, що маємо їхати до Ланцута на форміровку. Правда, через декілька днів стали грузитись в потяг і їхати до Ланцуту. На дорогу дали нам по 2 консерви й по 4 банки галетів, так що добре було їхати до Ланцута.

Приїхали до Ланцута, там вже була сформірована I бригада 6 дивізії. Нас через неділю в баню повели, дали одяг гарний, всім однаковий. Тоді я перестав торгувати цигарками, а ходив вже на муштру разом із козаками. Дивізія була дуже добра, була дисципліна, гарно годували. На чолі дивізії стояв п. ген. Безручко²¹. В бараках була чистота і порядок, й надворі кругом бараків також був порядок. Я ще не був в такій частині, як в 6[-й] дивізії, не знаю чи прийдеться і бути коли-небудь²².

Коли ми чуємо в Ланцуті, що маєм їхати до Бреслітовська²³. Через 7 днів сказали грузитися в потяг на станції Ланцут. Погрузились ми в вагони, получили на дорогу хліба, консерви і и. Поїхали до Бреслітовська. Вночі приїхали, дали нам вечерю не дуже добру. Повечеряли та й полягали спати. Рано встали, муштри не було так, що пішли гуляти по фортах. Жити було в Бресті дуже добре, весело було купатись в Бугу. Та недовго нам пришлося там жити, почали їхати до Києва. Мене це дуже зрадувало, коли почув, що маємо їхати до Києва. Так, почали грузитись і їхати до Києва. Погрузилися і рушили на свою Рідну Україну. По дорозі було дуже весело їхати – боїв не мали ніде, бо поляки пішли наперед.

Приїхали ми до Бердичева, там вигрузились із вагонів та пішли на Лису гору в казарми. Пожили ми, щось із десять днів*. Коли є чутка, що поляки пішли через Дніпро. Тоді ми почали грузитись в потяг, щоби їхати до Києва. Погрузились ми і поїхали до Києва. Дорога була дуже весела, бо кожен тільки й мріяв, що вже в своїй столиці, й видно було наш Золотоверхий Київ²⁴. Приїхали ми так около 12 год. дня на одну станцію Т.** Вигрузились, построїлись по чотно й пішли до Константиновських казар[м], де мали мешкати. Проходимо через Велику-Васильков[ську] ulицю. Люд нам кидав гарні квітки, цукерки, цигарки, і кричали: “Слава Україні”. Мене дуже радувало, що я зараз їду по своїй столиці, але тільки одно мене тривожило, що панують тут ляхи: ті ляхи, що над нами знущались по таборах ріжних. Згадував я і Рівно, Луцьк, як вони мучили наших козаків, а тепер стали вже гарними приятелями, коли в нас в гостях – стали вони добрі до нас.

Пришли ми до казар[м], було годин 5 вечора. До нас посходились*** люде, стали розпитувати звідки ми приїхали, що так гарно були вдіти, і був порядок в дивізії. Через декілько днів ми прийняли всі варти по місту, які були в польських руках. Стали наші вартові по місті, коло [...]**** були наші вартові. Жити було дуже добре, весело. Але недовго ми попанували в Києві. Коли десь в околицях Бердичева прорвались більшовики, нам треба було вже відступати з Києва, а тут поляки вже тікають без ніякого ладу. Авта кидають, все те майно кидають, що забрали в нас на Україні, але ж ляхи тікали із Києва, кидали все майно, що привезли з***** Варшави. Відступили ми до річки

* Слова “десять днів” написані над закресленим “місяць”.

** Так у документі.

*** Далі закреслено “до нас”.

**** Одне слово нерозбірливе.

***** Далі закреслено “Києва”.

Ірпінь, стали на позиції понад річкою, а ляхи тікають аж шляху мало, та авта кидають. Постояли ми на позиції на річці Ірпінь щось 5 днів, але наступають більшовики, ми мусили відступати.

Почали ми відступати на Полісся. Відступали ми дуже скоро, я не оглянувся коли ми дійшли до Стоходу²⁵. На Стоході був маленький бій, але ми відступали все далі по лісах та по ріжних болотах Полісся. Дійшли ми до м. Красностав. Пожили ми в Красноставі, коли наступають на Замостя більшовики, тоді ми пішли на позицію в Замостя. Бій був дуже жорстокий. Навкруги Замостя ми відбили більшовиків від Замостя щось на 15 верст. Самі почали ми панувати в Замості²⁶. Добре жили ми там по квартирам, міщан[и] нас там вітали добре, яко побідник[ів] над ворогами і відігнали від Замостя.

Із Замостя ми вирушили на Красностав на станцію і почали ми грузитись в потяг, щоби їхати до Галичини. Ми погрузились в потяг та й рушили до Коломиї. Не доїхали до Коломиї, на маленькій станції п.* вигрузились та й пішли до села п.** Переночували ми в селі, рушили на позицію до Дністра. Пришли ми до Дністра і стали наступати через Дністер. Більшовиків погнали далі. Остались ми аж у Сатанові. Помістився я в органіста польського. Пожив я в него 5 днів дуже добре. Тоді*** рушили на Бар. По дорозі були маленькі бої, як в селі Охримовки, але я там не був тоді, якраз в обозі II порядку, так що я не знаю, як там було. Тільки знаю, що наші погнали більшовиків далі. Аж була вже дивізія в Бару, тоді я прибув до 17 бригади 49 куреня. В Бару бою спочатку не було, бо було перемир'я. Коли кінчилось перемир'я, стали більшовики наступати на нас. Ми трохи відступили до одного села п.**** Через три дні більшовики почали наступати на нас так, що ми не могли вже втікати. Був дуже великий бій і там-же розбили нашу дивізію, так що не можна було наступати***** – тільки відступати. І почали ми відступати, а на п'ятки нам ставали більшовики. Тікали ми аж до Збруча, де перешли Збруч знов до поляків. Я тоді подумав, що тут робити чи іти до поляків, чи вернутися назад до більшовиків. Та й надумав, що краще піду до***** поляків в табір бруквуїсти.

Переїхали Збруч, посідали в вагони та й поїхали до табору Александрова. Приїхали, зимою було холодно на дворі. Повігрузились із вагонів, пішли до табору. В бараках було дуже холодно, а коців²⁷ не було ні в кого, пришлося ночувати на голих нарах та шинелею вкривши. Переночували, рано дали нам поляки матраси та коци. Так що вже стало краще, але ж грошей не було в мене. [...]

Коли збирають всіх малолітніх до одного бараку. Забрали мене. Це була школа. Повчився я 1 1/2 місяця в школі, трохи повчився. Тоді мене Британка забрала до себе за джуру. Жити було в Британки дуже добре, всього було доста[ль]. Коли школа виїжає до Каліша, я лишаюсь в Александрові. Побув я, що може 3 місяці, коли виїжає частина до Щепіорно. В табір я пішов до частини, та й поїхав у Щепіорно. Приїхали в день, пішли до табору, де мали

* Так у документі.

** Так у документі.

*** Далі закреслено “мали”.

**** Так у документі.

***** Виправлено, спочатку написано “відступати”.

***** Через пошкодження аркуша в цій частині одне слово не встановлено.

184
Я, Косаківський Микола, народився 1905 року 23 квітня, в селі Кетросак
Липівського повіту на Поділлі,
від батьків селян, Онуфрія Косаків-
ського та Текли Соколанової.
Батько мій уцелював десь
у сільській школі, а порів пра-
цював кимось землі.
Хоча мені було 7 років бач-
ко мене післав до школи.
В приміщенні школи з вчився 2½ роки,
а порів захорів і не доходив до
кінця року (з тоді був у 3-ій групі).
На другий рік батько мене
післав до земської школи, в якій
з вчився ще 2 роки.
По скінченню цієї школи мене
батько віддав до вище початкової
школи.
Зона настала революція, після

розміститись в шпитальському блоку. Я одного разу ішов до кантини²⁸, коли побачив хлопців із Школи Українських пластунів. Мені знайомі стали оповідати як вони живуть. Через неділю мене пані Сушко відправляє до школи, відвела мене до завідуючого школою Гончаренка. Він мене прийняв. [...]

ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22, арк. 158–176зв. Оригінал. Рукопис.

№ 2

Автобіографія Микити Косаківського, учня Української реальної гімназії при Українському громадському комітеті в ЧСР

[Липень-серпень 1924 р.]

Я, Косаківський Микита, народився 1905 року 23 квітня, в селі Кетросах²⁹ Ямпільського повіту на Поділлі, від батьків селян, Онуфрія Косаківського та Теклі Сорочанової.

Батько мій учителював деякий час у сільській школі, а потім працював коло землі. Коли мені було 7 років, батько мене післав до школи. В приходській школі я вчився 2 $\frac{1}{2}$ роки, а потім захорів і не доходив до кінця року (я тоді був у 3-ій групі). На другий рік батько мене післав до земської школи, в якій я вчився ще 2 роки. По скінченню цієї школи мене батько віддав до вище початкової школи.

Коли настала революція, після світової війни, я задумав піти до війська.

В 1918 році було повстання проти гетьмана С.³⁰ і в нашій селі стояла Ямпільська повстанська сотня. Тоді я був у 2-ій класі. Одного дня я був у школі й чув, що учні говорили, що їм хочеться до війська.

Увечері я прийшов додому. Положив свої книжки й думав як-би вийти з хати, щоб батьки не побачили. Вийшов на двір, на дворі вже темно було, й попрямував на шлях, який йде до Ямполя (повстанці того дня виїхали до Ямполя).

Вийшов на поле. Куди йти не знаю. Темно. Вітер, сніг такий, що засліплює очі. Спочатку я злякався, думав, що не пройду 18 верст такою погодою, але ж помало дійшов до міста. Увійшов у місто то ще було темно. Я думав, що може побачу на вулиці кого-небудь і він мене заведе до брата³¹ (брат мій був командиром цієї сотні), але ж я не бачив нікого, навіть варти нігде не було, не дивлячись на те, що кругом були гетьманці.

Я пішов у другий кінець міста й побачив, що в один двір були відчинені ворота. Мені захотілось спати, тому що був дуже змучений. Зайшов у той двір і попрямував до клуні, в якої двері теж були одхилені. Я зайшов у клуню й вліз у сіно щоб виспатись, але я не виспався бо було холодно, а крім того вже був день. Подивився я на двір і побачив, що на дворі ходив господар. От як піймає, буде бити, думаю собі. Коли бачу господар пішов у хату. Я скоро вибіг з тієї клуні й пішов на вулицю.

Пройшов я скільки кроків і побачив козака, який йшов проти мене. Я його запитав, де мешкає командир сотні. Він мене сам завів. Коли я зайшов у кімнату, то брат, як тільки забачив мене, зараз же запитав, чому я прийшов. Я йому відповів, що прийшов з ним побачитись (хоч він і знав як "побачитись"). На другий день брат мене хотів одіслати додому, але я його попросив, щоб ще побути один день, та на моє щастя вночі наскочили гетьманці й нас вигнали в

Яругу. Так я вже й залишився в українській армії.

Потім наша сотня пішла на Волинь. Під Староконстантинівом³² я перший раз вступив у бій. Коли гетьманців розігнали, то насунили “червоні”, які розбили нашу сотню під Білою Церквою на початку 1919 року.

Після того я не знаю де брат дівся, бо я сам утік, аж на Поділля в Ямпільський повіт в село Стіну до знайомого господаря, в якого пробув до літа 1919 року.

Літом думав йти додому. Вийшов на шлях і йду по-під ліс, коли бачу в лісі стоять знайомі мені хлопці – то були повстанці. Я пішов до них. Там побачився з своїм братом. Просиділи в лісі з тиждень і виїхали до Ямполя, щоб з’єднатись з повстанцями, які були там.

Приїхали ми аж увечері, тому що це була далека дорога, а крім того*, мали по дорозі бійку з більшовиками. Через те, що ми всі були помучені, то варту в ночі нести мали повстанці Ямпільські (всіх повстанців взагалі було більше 300 душ). Варта, яка була в чотирьох кінцях міста, заснула й вночі ми тільки чули гучне “Ура”. Всі були заспані й не знали, що це робиться. Почали втікати хто куди. Чоловік 45, а в тому числі я з братом, хотіли тікати до Румунії, але ж нам не вдалося – нас “червоні” повели в міську тюрму. Там робили різні допити. Сиділи ми в тюрмі 2 тижні, й за ці 2 тижні з 45 чоловік залишилось всього 15, а решта – були розстріляні.

Потім наскочили українці й нас випустили. На другий день брата більшовики піймали й розстріляли 1919 року 12 липня. Це друга жертва в нашій сім’ї. Рік перед смертю брата була забита моя сестра, яка мала всього 8 років. Більшовики стріляли в собаку, а в той час сестра вибігла з хати й куля вдарила їй в голову**.

Все літо 1919 року я пробув у Наддністрянським курені. Здибався з знайомими селянами, які мені розказували, що батько мій вмер навесні 1919 року, а коли саме не знаю.

В осені наш курінь розбили й я пішов у Синій полк³³, який стояв у Вапнярці. В*** Синім полку був не довго, тому що коли билися з Денікінською армією, я під Балтою попав у полон.

Був я в 7-ім Драгунським полку 4 місяці, а коли Денікін відступав, я утік в село Цекиновку³⁴ над Дністром, де пробув до весни 1920 року. Потім я знову пішов до повстанців, але довго в них не був, тому що скоро прийшла українська армія, яка була в запіллю ворога. Й я поступив у 1-шу Запорізьку дивізію, 1-шу бригаду Окрему кінну Крилівську сотню, в якій пробув весь час до інтернаціоналізації української армії поляками. Весь час приймав участь у боях. Були великі бої під Ямполем та під Могилевом.

На Збручі коли перший раз відступали в Галичину, в селі Кудринцях під час бою був забитий мій кінь і я мусів 10 верств бігти пішки, держачись за гриву коней своїх товаришів****.

Потім приймав участь у страшних боях під Галичем на Дністрі, в Юзеполі, також на Дністрі й в Бучачі. Це найбільші бої в Галичині, які я пам’ятаю. Потім коли прийшли на Велику Україну, теж був у великих боях: під Летиче-

* Далі закреслено “що”.

** Далі закреслено “Після того я зустрівся”.

*** Далі закреслено слово “Синьому”.

**** Слова “держачись за гриву коней своїх товаришів” підкреслені червоним олівцем.

вом, Почапінці після перемир'я, Миколаїв, коли відступали, а самий гірший бій це в селі Клинини коло Збруча в 1920 році 21 листопада.

В цьому бою я врятував командира 3-ої бригади полковника Т. і за це одержав від нього 2,000 марок польських.

Утрата була та, що мій кінь був ранений у передню ногу кулею з револьвера.

Того дня армія українська була інтернована (1920 р. 21/XI).

Поляки нас одвезли в табор Пекулінці³⁵ коло Перемишля, звідти до Вадовиць, з Вадовиць до Кракова, а з Кракова я попав у табір Щепіорно й поступив у школу Українських пластунів 1922 року 20 лютого.

Учився в школі 3 шкільних роки. Багато дечого навчився. Виучив історію України, географію України, взагалі багато дечого взнав і зробився свідомим Українцем. Працював у шевській майстерні при школі.

1923 року в грудні місяці я виїхав разом з школою до Чехословаччини. Зараз живу в Празі й учуся в Українській реальній гімназії при УГК³⁶.

Дуже мені подобається те, що є можливість учитись, тому що маю велике бажання скінчити школу³⁷.

Від рідних не одержую абсолютно ніяких вістей, хоч я багато до них писав. Дома залишилась мати, два брати старші від мене й три сестри, одна замужня, а дві молодших од мене.

ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22, арк. 184–189зв. Оригінал. Рукопис.

№ 3

З автобіографії Степана Кощука, учня навчального закладу при Українському громадському комітеті в ЧСР

[Липень-серпень 1924 р.]

Автобіографія Степана Кощука

Я, Степан Кошук, народився на Поділліу Ольгопільського повіту містечко Піщанка. Народився 24 листопаду 1905 року. Сім'я складалася з 12 душ – 8 хлопців, 2 сестри, батько, мати. Мій батько мав 14 десятин поля, 2 хати. Батько дома не хазяював, а служив на залізниці дорожнім майстром. [...] Мій старший брат Михайло служив в Російській армії поручиком. Сашко і Андрій училися в залізно-дорожній школі в Бірзолі³⁸. [...]

До мене звернувся батько, що старший брат Михайло³⁹ поїхав на фронт. Я жалував, що з ним не побачився, хто зна чи скоро ми побачимося, а може і зовсім не прийдеться побачитись. Невдовгому часі приїхав брат Сашко і Андрій. Вони розказували, що солдати з офіцерів зривають пагони. Отут нам біда, що ж буде з нашим братом, його теж можуть вбити. Ну нічого якось-то буде.

Батько не хотів служити, звільнився і поїхав додому. Це був 1917 рік. Була вже революція. Приїхавши додому, ми застали дома брата. Брат збирав збори і балакав на тему за визволення України. Одного разу в неділю брат оголосив, що надвечір будуть збори. Брата всі слухали і тому людей було дуже багато, кожен хотів щось сказати, що він власне хоче. Як зійшлися, так і розійшлися.

І
Я Степан Кошук народився на Поділля
Олгоніського повіту містечка Тшумиля, 193а
народився 24 листопада 1905 року.
Серед сьмідцяти з п'яти в хлопців 2 сестри батька
Метти. Мій батько мав 14 дітей по ад жито,
батько дома нехазював а вступив на
заміжницю до родини мастрама. Батько прийшов
в родину перед великодніми святами. Ми провели
свята дома потім батько сказав матері, що
хазюство залишала своїй сестри. Став як
господарство діяти нам буде; там добре
на заміжницю. Мій старший брат Михайло
служив в Російській армії поручиком.
Самі і Митрофан ужили в землі до родини
в Бірзюлі. Було мені дев'ять
років як я почав там добре своє життя.
Там мені було дев'ять років. Батько мав
бізюк до шкоти і до шкоти ходив до родини.

Автобіографія Степана Кошука, 1924 р.
ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22, арк. 193а.

Більшовики почули, що в містечку Піщанка є Кошук, що бунтує селян проти* кацапів. Кацапи послали вісім своїх солдатів, щоб вони мого брата вбили. В той час, коли вони обговорювали справу, як це треба зробити, я сидів в куцах і все чув як мають підкупити селян, щоб мого брата вбити. [...] Я все записав і прийшовши додому, я все оповів братові. Брат засміявся, подякував мені, що я теж йому допомагаю.

В той час в брата була організація 50 чоловік, всі з пістолями. Брат пішов на збори. Всі мої брати теж позабирали пістолі, батько теж. Я теж мав пістоль. Брат почав промову, потім виступив кацап, між селянами почувся галас: “Геть, кровопийці, грабіжники, геть, досить нашу кров пити, геть кацапів. Грабіжники”. Я був в той час межі толпою. Я шукав тих кацапів і тих зрадників селян, що за гроші хотіли вбити брата. Година була третя. Я шукаючи ворога найшов і почав прислухатися до їхньої розмови. Я чув як вони казали, “что сейчас нада его вбить”**. І вони пробивали дорогу наперед до брата. Я від них не відставав. Нарешті почали селяни знов кричати: “Геть грабіжники, кацапи”. І почали співати, хто вмів “Ще не вмерла Україна”. Тоді кацап і каже: “Вот, сукин сын, он правду говорит. За что его надо вбить. Ха-ха-ха”***. І тоді кацап каже: “Вже нету времени, надо его сейчас вбить, чтоб то не было”****. Коло мене був брат Андрій. Він пішов сповістив брата, що ворог підходить. Перший кацап хотів вхопити брата за руку, щоб втягнути миже нарід, та не пощастило, брат попередив його кулею так, що він повалився. Брат мені подякував, що я слідкував, щоб його не вбили.

Хотіли половити решту та не можна було впізнати, бо наріду було дуже багато, наше містечко велике – 4 000 будинків. Кожен хотів почути, що і чим кінчиться. Так що не зловили.

Через кілька днів наступав на нашу Піщанку більшовик [...]****, були всі селяни на готові. Не знаю яка причина тому, що він наше містечко обминув. Бо вони знали, що коли підуть на Піщанку, то буде погано. [...]

Вночі в містечку зробився бешкіт. До наших дверей хтось почав стукати дуже сильно. Я догадався, що напевно те, що я чув, є правда. Батько взяв пістоль, пішов до дверей і запитав, хто там стукає. Почувся переляканий голос: “Я, Данило”. Батько відчинив. Він перелякано кричав, щоб ми скорше тікали, бо кацапи заарештують тих, що брали участь в братовій організації.

Ми жили недалеко лісу. На скору руку зібралися і почали тікати. Дома залишилася моя тітка і братова. Після нашого відходу з дому за хвилину 20 почувся біля нашої хати гомір людей. Ми приспішили крок. Було б добре тікати, тільки горе, що була в матері грудна дитина, та ще четверо теж такі, що треба було нести на руках.

Нас тікало душ двадцять. Я звернувся до батька, чого ми втікаємо, ми могли запертися в хаті і стріляти. Хтось обізвався: “Це тобі сину не кашу з молочком їсти”. Я йому сказав, що я можу і кашу їсти і діло робити. Він засміявся і погладив мене по голові.

* Далі закреслено “нього кацапів”.

** “Что сейчас надо его убить”.

*** “Вот, сукин сын, он правду говорит. За что его надо убить. Ха-ха-ха”.

**** “Уже нету времени, надо его сейчас убить, чтоб то ни было”.

***** Одне слово нерозбірливе.

Батько сказав, що все рівно ми синку нічого [не] зробили б, кацапи могли хату запалити і тоді ми всі пропали б. І навіть ми маємо даремно пропадати, в той час як ми можемо працювати на користь України. Хоч і не один за неї положить голову [...]»* Україна мусить бути.

Мій батько вів уперед між нашою валкою⁴⁰, панувала тиша. Ми почули на краю лісу крик якогось кацапа: “Подожди стерва, ми тобі дадим Україну...”** Ми почали скорше йти. Я все хотів лишитися ззаду, щоб повернутися і побачити скільки тих кацапів є. Не повернувся тому, що я не знав де має зупинитися наша валка. Я йшов ззаду, тримаючи пістоля в руці. Я чекав, що вони нас можуть догнати. Як видно вони в ліс боялися йти, тільки покричали і постріляли.

Зійшовши в долину, там ми при скалі розташувалися. Жінки плакали і нарікали хто на сина, а хто на чоловіка, а моя мати на кацапів-грабіжників. Просидівши нічку, бо після такого переполоху не хотілося спати, брат Михайло сказав до*** брата Андрія, щоб він пішов на гору і дивися чи ніхто там не підходить. Я сказав старшому братові, що я теж піду. Брат дозволив. Вилізли ми з братом на гору, там трохи посиділи. Я сказав до брата, що я піду до нашої хати, бо я не витримаю як не буду знати, що там зробили. [...]

Я побіг до брата наперед і сповістив, що зараз прийдуть сюди люди нам на поміч. Брат сказав, щоб я вів сюди. Я пішов, зустрів їх і привів****. Той селянин, що збирав команду, сказав братові, щоб брат брав команду під своє керування. Брат подякував і чекали вечора.

Я знов пішов до містечка роздивлявся де є штаб кацапських начальників. Теж роздивлявся, де стоїть їхня варта. Всі були п'яні – це на нашу руку. Я вертався назад до лісу, розповів, який порядок в місті. Сонце зайшло, стало темно. Брат з своєю командою вирушив до містечка. Я теж хотів піти, брат не хотів брати. Я хотів, щоб лишився хоч оден брат, пішли всі три, пішов і батько. Стало тихо, сумно було. Невдовгому часі почувся стріл, мені серце закам'яніло. Над ранок повернувся батько, забрав нас і розповів, що багато побили і багато посадили до тюрми. [...]

В брата було 300 чоловік, брат ходє на кацапів. Я теж мав свого коня. Їздив у розвідку і багато подав різні відомости. Нарешті більшовики наступали з великою силою, ми залишили рідне містечко і відступили. Брат був ранений, після свого вилічення він***** [і] ми пішли до Чорного полку 1-ої Запорозької дивізії. Це був 1918 рік.

Брат командував 5-ою сотнею в році 1920. Виганяли більшовиків, виганяли дуже скоро. В Монастирищі був одих. Я з трьома козаками поїхали в розвідку. Ми зловили три більшовики і почали розпитувати де є більша сила, вони казали, що в лісі є 300 чоловік і вони чекають ночі, а потім думають напасти і побити. Невдовгому часі – побили кацапів.

До вечора ми були біля Волочиську, там наш полк наступав на станцію Войтівці⁴¹. Мені була доручена тачанка. Полк поїхав. Я мусів догнати. Вийшло те, що я загубив полк і не міг найти. Почали дуже бити з гармат, ми з'їхали в долину. Довго не було рації чекати. Я сказав, щоб вертатися назад

* Одне слово нерозбірливе.

** “Подожди стерва, мы тебе дадим Украину...”

*** Далі закреслено “мого”.

**** Далі закреслено “їх”.

***** Далі закреслено слово “попав”.

до села, з іншого був на тачанці полонений більшовик і оден козак. Я сидів на тачанці і побачив, що хтось прямує конем прямо на нас. Я сховався під брезент, що був накритий кулемет і направив карабінку на того, що сюди прямував. Він пригнувся, як скажене крикнув: “Руки вверх!”. Тих два підняли руки, а я тут під брезентом перелякався зовсім, бо в мене був оселедець на голові. Я чув, що вони вирізують. Більшовик хотів вдарити козака по голові, я з переляку потягнув за курок і більшовик злетів з коня. Я тоді забрав його коня і пістоля і сказав тим двом тікати до села, і я теж за ними тікав. Приїхавши в село я від цього козака, що спас його від смерті, дістав гарну нагороду.

В році 1920, 21 листопаду я попав до Польщі, там був інтернований⁴². Два роки я вчився кінної муштри, шаблоюкою, пікою. Потім Чорний полк поїхав на роботу. Я залишився при батькові, приїхали в табір Щепіорно.

1922 рік. Я прийшов до школи Українських пластунів. Я кінчив два класи. Нас отримувала як одягом та харчами УМСА⁴³. Потім прийняла нас Британка. Тоді жилося гірше. Школа почала роз’їжджатися. Хто до поляків, хто до Франції. [...]

Тепер приїхавши до Праги, тут вчимося. За що дякуємо нашим вихователям, що за нас подбали. Мені тут дуже добре, зо мною приїхали ще два менших брати Петро і Євген⁴⁴. Родина моя залишилася в Польщі. Батько, мати, 4 брати і сестра. Живеться погано їм там.

По кінчені школи, даю слово честі, [до]берусь* всіма силами в Україну. Бо як шкода, вся родина, покинувши рідний край, і тепер в чужині не може знайти притулку. [...]

С. Кощук.

ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22, арк. 193а.–203зв. Оригінал. Рукопис.

№ 4

З автобіографії Миколи Левицького, учня Українських матуральних курсів у Празі при Українському громадському комітеті в ЧСР

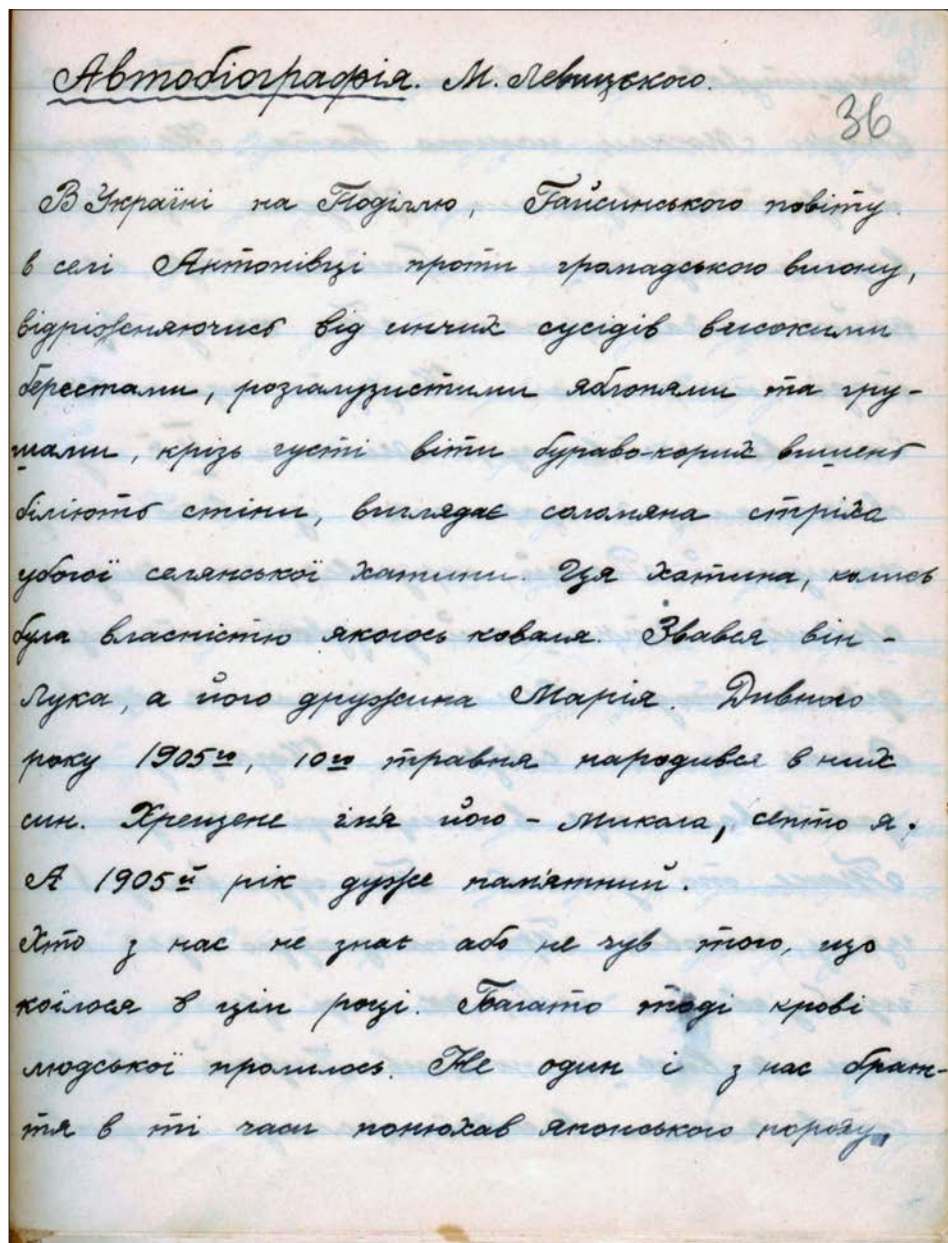
19 липня 1924 р.

Автобіографія М. Левицького

В Україні на Поділля, Гайсинського повіту, в селі Антонівці, проти громадського вигону, відрізняючись від інших сусідів високими берестами, розгалузистими яблунями та грушами, крізь густі віти бураво-корих вишень біліють стіни, виглядає солом’яна стріха убогої селянської хатини. Ця хатина, колись була власністю якогось коваля. Звався він – Лука, а його дружина Марія. Дивного року 1905-го, 10-го травня народився в них син. Хрещене ім’я його – Микола, себто я. [...]

Які були перші дні мого життя – не знаю. Одначе можу сказати не важні, через ті злидні, що примусили мою рідню залишити своє рідне село і поїхати на заробітки між чужі люди, непроходимі тайги суворого Сибіру. Там мене вчили ходити й говорити. [...] В будень батько працював на фабриці, а мати турбувалась про все потрібне для господарства. На шостому році мого життя мене почали вчити азбуку, за рядок якої я доставав від батька пляшку лімо-

* Одне слово нерозбірливе, ймовірно, “доберусь”.

Автобіографія Миколи Левицького, 1924 р.
ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22, арк. 36.

нади. Азбуку завчив я дуже скоро, але читати й писати вчився вже в своєму рідному селі в земській однокласовій школі, до якого ми вернулися із Сибіру 1912 року 25-го квітня. [...]

У земській школі я вчився 4 роки. В першій і другій групі вчився добре, в третій ж і четвертій дуже гірко. Перших два роки я був при батьках, а два других при бабуні, бо рідня моя виїхала на хутір, з якого я пізніше вступив до Українського війська. З наукою покінчено зовсім в 1916 році. До 1919 року працюю біля ріллі на батьківськiм полі. У вільні хвилини читаю книжки, самі українські. Допомагає мені в цьому багато Демид Кирильчук, завідуючий громадської книгозбірні наших хуторян. 1917 і 1918 рік – це є період пробудження національної свідомості між нашими хуторянами. Найбільшу подяку в цьому заслуговує знов таки Демид Кирельчук⁴⁵. В ці часи в моїй душі народжується прагнення і мрія про вступ до українського війська. Для цього незабаром знайшлась причина. 1919-го року 28 липня під час денікінської навали.

Обідали. Я, як завше, так і сьогодні перший з ним справився. Біжу на двір, аж дивлюсь до наших воріт приїхав верхівець. Його одяга нагадувала мені щось знайоме, близьке для мого бажання і я з певністю сказав сам до себе, – запорожець!

Переконавшись в цьому з власних слів верхівця, мені залишилось тільки розпитати в його про шлях, і моя мрія здійснена. Іду. Тікаю. Біжу. Рідна хатина вже давно зникла з моїх очей, тільки де-не-де, мов козацькі чайки на Чорнім морі, то вириваються, то потопують в житах та пшеницях невеличкі хати наших хуторян. Вузька межа, по якій я йшов, вивела мене на Вільшансько-Дубівський шлях. Дивлюсь і очам не вірю. Попереду козак на коні з жовто-блакитним прапором. За ним їде невеличка купка верхівців, а там стільки оком глянеш, виблискуючи на сонці іскристою зброєю, по три в рядах їдуть козаки. Я йду їм на зустріч. Порівнявшись із першою валкою козацького загону – зупинився і пильно став придивлятися до козацької зброї. Ось те, що не дає мені покою. Та чи пощастить-же мені здобути його? Почастить, пощастить, сказав сотник Таращанського куріня, який уже зо дві хвилини стоїть біля мене. Зачарований глибокими мріями, я не зауважив, коли він підійшов, а все-ж таки догадався, що мені треба робити. Вклонився низенько і промовив: “Я хочу бути козаком”. “А відкіля ти хлопче?” Я відповів. Він продовжував питати далі: “Маєш батька, маму?” На це питання я відповів зовсім инче від дійсності, бо инакше мої мрії були б не здійснилися, а так я вже зараз в рядах борців за визволення рідного краю. Маю свого власного коня, червоний жупан, широкі штани, козацькі чоботи, пістоль, рушницю.

Сьогодні від козака нашої сотні Семена Нечібайбиди одержав в подарунок дорогої роботи шаблю. Та не довго тривало таке щастя. На п'ятий день мого козакування мене замкнуто в товаровім вагоні, кудись везли. Як це сталося, я добре не пам'ятаю. Пригадую собі якихсь офіцерів із золотими пагонами. Пригадую, як я вихватив пістоль і хотів вистрілити прямо в лоб одному із них, однак пістоль мій був без набоїв і я цим тільки розсмішив несподіваного гостя. Пригадую, як я вихватив із пихов шаблюку й хотів нею розмірежити голову цьому глузливому ворогові, що так пекуче реготався, але ж дивний вогонь спалахнув мені в очах, а далі вже не пам'ятаю. Зараз я тільки чую, як суне паротяг, пишуть колеса, як шелестить підо мною якась сіно чи солома. Вузька смужка світла, яка пробивається крізь невеличку щілинку вагона, свідчить про те, що в сучасний мент на дворі світить ясне сонечко, співають пташки, стрикочуть польові коники. Нарешті потяг зупиняється. Двері вагона

відсуваються і чийсь грубий голос гукає: “Ану, гайдамака, слезай!” І ще щось казав, одначе всього я невторопав. Чув тільки: “Приказал, чтобы ты тот-же час явился к ему. Пайдьом!”* І ми пішли.

Приходимо. Вагон другої кляси. За столом на стулі сидить офіцер і курить цигарку. Він скомандував: “Кругом”. І москаль, що привів мене, вийшов. Офіцер же встає, підходить ближче до мене, бере мене за руку, привів до крісла і просить сідати. Я не осмілюся. Далі він починає питати мене звідки я, чи давно вже в українські[й] армії і що мене примусило, такого молодого, іти до війська. Я розказав. Він усміхнувся, потрусив мене за плече і каже: “Браво! Браво! Молодец. А, как же ты попал в плен?”** Я мовчав. “Ну харашо. Ты наверно этого не знаешь. Так вот я тебе расскажу. Приежаю я із своєю ротой в какое-то село. Спрашиваю у мужиков про гайдамаков. І что-же: все, как один – нет і нет. Моя рота расположилась по квартирам. Я із своїм товарищем, капітан Пирогов, решілі войти в одну с крестьянских ізбушек. Захожу. Смотрю й глазам не верю. Передо мной, прославшись на скамейке, лежит гайдамака. В голове у его лежит сабля, при боке револьвер. Подкравшись, как кошка, я взял револьвер, повинимал кулі і положил его на старое место. Возле ізбушки услышалась чья-то льохкая хотьба. Отворилась дверь і в ізбу вошел упомянутый мной товарищ, я в ізбу пришол первый. Лежавший гайдамака мгновено вскакивает на ноги, вихватывает револьвер, взял на прицел лоб моего товарища, который обалдел на его мгновене, і спустил курок. Я усмехнулся. Смотрю в руке стоящего гайдамаки сверкнула сабля. Желая уникнуть неприятностей, я замахнулся прикладом ружья, думая предупредить мысль моего гайдамаки і как-то не осторожно ударил его в шею. Несмотря на то, удар бил слишком слаб всьотакі гайдамака повалился на землю. Потом я призвал к себе двоих солдат і приказал отнести его на повозку вместе с которой наша рота прибіла на станцію Хрестіновку. Откуда поездом приехали вот в это место где і снова ми увиделись с тобой. Вот і вся історія. Сейчас я только желаю узнать от тебя. Не мог-би ты вот етія, – показує рукою, – шірокія шароваров, своего жупана, ету страшную шапку променять мне на самую лучшую солдатскую одежду. Что?”*** Я мовчав. Він балакав далі: “Что же, мой міленькій. Всьо это нада

* “Ану, гайдамака, слезай! ”; “Приказал, чтобы ты тот-же час явился к нему. Пойдем!”

** “Браво! Браво! Молодец. А, как же ты попал в плен?”

*** “Ну хорошо. Ты наверно этого не знаешь. Так вот я тебе расскажу. Приезжаю я из своей ротой в какое-то село. Спрашиваю у мужиков про гайдамаков. И что-же: все, как один – нет и нет. Моя рота расположилась по квартирам. Я из своим товарищем, капитаном Пироговым, решили войти в одну с крестьянских избушек. Захожу. Смотрю и глазам не верю. Передо мной, прославшись на скамейке, лежит гайдамака. В голове у его лежит сабля, при боке револьвер. Подкравшись, как кошка, я взял револьвер, повинимал кулі и положил его на старое место. Возле избушки услышалась чья-то легкая ходьба. Отворилась дверь и в избу вошел упомянутый мной товарищ, я в избу пришел первый. Лежавший гайдамака мгновенно вскакивает на ноги, вихватывает револьвер, взял на прицел лоб моего товарища, который обалдел в это мгновение, и спустил курок. Я усмехнулся. Смотрю в руке стоящего гайдамаки сверкнула сабля. Желая избежать неприятностей, я замахнулся прикладом ружья, думая предупредить мысль моего гайдамаки и как-то не осторожно ударил его в шею. Несмотря на то, [что] удар был слишком слаб, все таки гайдамака

сделать. Инакше не может бить. Ты должен с этого времени забыть про всё, что било і жить так, как тебе прикажут старші. Вот например: я тебя оставляю своїм вестовим; сапогі, сабля, револьвер остаются тебе на дальше, а костюм вот здесь. Одевай”*. І я, як покїрна овечка чиню його волю. Одягнувся. Поручик підносить люстру і просить мене подивитися. “Как юнкер, ей-богу! Иш какой”, – і сміється. “Грамотный?” – питає він у мене**. Я відповів коротко: “Так”. “І гаварить умієш на русскі?”*** Я мовчав. Він щось думає. Колір його обличчя то червоніє, то біліє. “Як тебе зовуть?” “Микола”. “Так от що, Микола”, – він балакає зо мною вже на рідній мові. “Ти знаєш, що таке Україна?” Я відповів. “Так, мій дорогий, Миколо, ми її діти і повинні для неї жити, але ж сам бачиш, які тяжкі зараз часи. Боротися, як ти боровся до цього дня, нам не можливо, а тому боротьба наша повинна бути іншою. Зовсім відмінною від попередньої. З цього дня ми будемо українцями, одначе таємно від тих всіх, що оточують нас. Розмова в нас повинна проводитися виключно на російські[й] мові, коли-ж ми будемо тільки вдвох, та ще й в безпечному місці, то тоді на своїй рідній. От і все. Зараз іди з цією запискою до мого джури, на право другі двері як вийдеш з кімнати і скажи йому, щоб він відніс її де треба. Я так і зробив. За годину я вже тут**** себе почував, як вдома.

Чим більше минало днів моєї неволі, тим становище моє все кращало. Але, як-то кажуть, нема в світі нічого постійного. Так сталося і з моїм життям. Пана поручика з його ротою послали на більшовицький фронт. Я поїхав в Катеринославщину до його рідні. Під час моєї мандрівки захорів поворотним тифом. Владою пануючих був відпроваджений до м. Миколаїва у військовий шпиталь. А так як незабаром там стало небезпечно, була чутка, що більшовики недалеко, то мене на пароплаві з іншими хорими перевезли до Одеси. Там я лежав в шпиталі № 5 [на] Піроговські[й] вулиці, аж до приходу більшовиків, який був відомий не тільки тим людям, що живуть в Одесі, а навіть тим рибам, що живуть у Чорнім морі.

Другого полону мені спробувати не вдалося, завдяки священику Миколаївської церкви та селянину із Троїцького хутора в Ананівському повіті. Під опікою цього селянина я перебував приблизно місяць. Здавалося, що вже прийшов край моєму козакуванню. Аж не. Назавжди залишитися гречкосієм мені не судилося. 1919-го року⁴⁶ в провідну неділю ранком, як тільки виплило за далекого обрїю блідно-рожеве сонце в напрямі до Вознесенська заторохтіли

повалился на землю. Потом я призвал к себе двоих солдат и приказал отнести его на повозку вместе с которой наша рота прибыла на станцию Христиновку. Откуда поездом приехали вот в это место, где и снова мы увиделись с тобой. Вот и вся история. Сейчас я только желаю узнать от тебя. Не мог бы ты вот эти, – показує рукою, – широкие шаровары, своего жупана, эту страшную шапку променять мне на самую лучшую солдатскую одежду. Что?”.

* “Что же, мой миленький. Все это надо сделать. Иначе не может быть. Ты должен с этого времени забыть о всем, что было и жить так, как тебе прикажут старшие. Вот например: я тебя оставляю своим вестовым; сапоги, сабля, револьвер остаются тебе на дальше, а костюм вот здесь. Одевай”.

** “Как юнкер, ей-богу! Иш какой” – і сміється. “Грамотный?” – питає він у мене.

*** “И говорит умеешь на русском?”.

**** Слово “тут” написано над рядком.

кулемети, пахотіли рушниці, гукали гармати. Десь, хтось із кимось бився. Запитати про це не мав у кого, бо крім круторогих волів, високих могил у безкрайому степу я не бачив нікого. Треба було чекати аж як зайде сонце, а тоді пригнавши воли додому, може, там і почую якусь новину від своїх хуторян. І я не помилюся. Думка моя була правдивою і воскресне бажання здійснено.

Я вступив у ряди українських партизанів до 5-го кінного полку Київської групи. Настало або краще сказати вернулися дні минулого. Під час нічної катастрофи, при відступі з Вапнярки я ледве врятував своє життя. Безсонні ночі, голодні дні тручали мене на очевидну смерть. В самий рішучий мент боротьби при переході повстанчого загону через ворожий фронт, проїжджаючий штабовий персонал 10-ї стрілецької бригади знайшов мене на шляху сонного і в такому стані привіз аж у село Підлісівку, де я спав день і дві ночі, а потім залишився при цьому штабі возити прапор.

В Підлісівці стояли ми не довго. Ворог турбував нашу частину щоденними наступами. Ми міцно стояли на одному місці. Ворожі наступи були зайві. Одного дня, то навіть удалося нам так гарно почастивати непроханих гостей, що вони тікаючи через річку Марківку замочилися під самі пахви. Після такого снідання ворог цілий тиждень обмірковував свої пляни і, нарешті, йому вдалося примусити нашу частину відступити до села Кричинівки⁴⁷. Це село залишило в моїй пам'яті найбільші спогади. Пам'ятаю, як зараз.

Наступали. Ліворуч від нас поволі пересувалася кінна лава. Праворуч піша. Ми уявляли з себе невеличку купку верхівців, що їхали посередині між кіннотою й піхотою. Я їхав поруч з полковником Нельговським⁴⁸, ком. 10-бриг. Київської групи. Легесенький вітерець, неначе попереджаючи мене, щоб я замотав прапор, лопотів ним, а деколи, то навіть сам замотував його за прапорище. Перед нами на віддалі п'ятдесяти кроків маячив кущ густого верболозу. Аж ось в тих кущах щось зашварготіло, залопотіло і попри наші вуха злющими зміями пролетіли сотні куль, метких куль, але-ж всі вони минули нас і полетіли десь далеко в чисте поле. Ком.-бриг. подав команду кругом і всі кінотчики віхрем полетіли в найближчу лощину. За кулеметними стрілами, почулись гарматні. Одна з гарматних куль випередила мого коня і не далі, як на шість кроків від його передніх копит, неначе кріт, порилась в глиб чорноземного ґрунту. Кінь став дибом. Несподіваний вітер вирвав у мене з рук прапора і кинув ним об землю. Я повернув коня на те місце, де лежав прапор. Тримаючись лівою рукою за луку, обпершись ногою на стремено, я нагнувся і хотів підняти прапор, але нове гудіння гарматного набою надало бодрости моему коневі помчатись навздогін за тими верхівцями, що непомітно для ворожого ока спочивали в невеликій балці. Я впав на землю. Потім схватив на плечі прапор і побіг до своїх. Жовто-блакитний колір прапора дуже сердив більшовицького ком. батареї і він не шкодував набоїв. Бігти мені довго не довелося. Верхівець кінної розвідки 10-ї бригади привів мені впійманого коня і я врятувався.

Незабаром українська армія розпочала свій відступ в Галичину. Два тижні наша дивізія стояла над Дністром вище Галича, а потім була перекинута на ліве крило Українсько-Польського фронту. Там біля села Стрільчів⁴⁹ ніччю перейшли Дністер і з великим успіхом переслідували утікаючих більшовиків. Під містом Городком, Вінківцями, Ярмолинцями ворог хоч і зупинявся, але ненадовго. Здавалось ще тиждень, другий і москалі з України підуть в свою Московщину.

Вже наша батарея обстрілювала станцію Жмеринка, аж на тобі, привозять наказ про замирення. Невдоволене козацтво 4-ї Київської дивізії по наказу вищого правління їде в армійський резерв на відпочинок. Минуло із часу замирення двадцять днів і з Київської дивізії залишилась невеличка купка Катюжанських недобитків, там убили мого коня*, яка під обстрілом більшовиків переходила Збруч. Ось і Галичина. Решту українського козацтва інтернують поляки і відсилають до таборів.

Я залишився працювати як хлібороб в Галичині в селі Грабівцях. Господар і господиня були для мене дуже прихильними і ласкавими. Наслідства у них не було. Літа їхні були вже не молоді. Господареві 62, а господині 55-ть років. Я мав стати їхнім сином і залишитися назавжди при них. Обставини склались інше. Невідомо по якій причині в одну із неділь Петрова посту, я був арештований польською жандармерією, яка припровадила мене в карний лагерь біля м. Кракова в Домбю⁵⁰. З Домбії перевезли в Щелков⁵¹.

Незабаром українська школа із Щелкова була перевезена до Щепіорна, де її приєднали до школи українських пластунів. Ця школа за два роки свого існування наділила моє життя великими скарбами. Все найдорожче для мене, як для українця, я знайшов в цій школі. Хто я, за що борюся, як повинен жити, щоб бути щасливим, мета і певний шлях, по якому я йду і до цього часу – все це для мене є дар Школи українських пластунів. [...]

1924 року 15-го березня при Укр[аїнських] Мат[уральних] Курсах в Празі, ми розпочали своє навчання, яке нам на користь, а нашим професорам на радість, закінчилося 28 червня. Від цього дня у нас починаються канікули. Читаю книжки, хожу на екскурсії деколи, повторюю лекції, розвиваю своє здоров'я спортом, готуюсь до великого майбутнього.

Раніш, як були приватні лекції, на політичні теми, теж старався не пропустити ні одної. Учусь добра і розуму, котрим можливо відшукати долю нашого народу. Думаю і мрію тільки про Україну: самостійну, соборну, без холопа і без пана.

1924 року. 19/VII

Прага.

ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22, арк. 36–61. Оригінал. Рукопис.

¹ Нині Дружба (Хутір-Михайлівський до кінця 1962 р.) – місто районного підпорядкування. Є залізнична станція Хутір-Михайлівський.

² Йдеться про цукровий завод Терещенка, побудований у Хуторі Михайлівському.

³ Шлик – конусоподібний верх козацької шапки (переважно з тканини), що звисає вниз.

⁴ Сіра дивізія, Сірожупанна дивізія – неофіційна назва (від кольору уніформи) 1-ї Козацько-стрілецької дивізії, сформованої після укладання Брестського мирного договору УНР із державами Четверного союзу з військовополонених українців у Австрії. У серпні 1918 р. дивізія налічувала 140 старшин і 3300 козаків. Дислокувалася в районі Стародуба-Конотопа на Чернігівщині. У вересні-жовтні 1918 р. була скорочена до кадрового складу. Під час протигетьманського повстання 1918 р. перейшла на бік Директорії УНР та увійшла до складу Армії УНР.

* Так у документі.

⁵ Ангел Євген Петрович (1897–1919) – український отаман, один із керівників повстанського руху проти більшовиків у 1918–1919 рр. на Чернігівщині та Сумщині.

⁶ Лава – бойовий лад у війську (переважно кінноті), розгорнений для атаки.

⁷ Тендер – спеціальний вантажний вагон, що постійно з'єднаний з паровозом і є його невід'ємною частиною. Призначений для перевезення запасів палива (дров, мазуту, вугілля) й води.

⁸ На початку 1919 р. Ангел вирішив роззброїти і пограбувати німецькі загоны, які формально здалися в полон. Також ним було пограбовано ешелон з євреями. Тому керівники Директорії УНР вирішили відсторонити його від командування і заарештувати.

⁹ Ймовірно, ідеться про Міляшкевича (?–1919) – командира полку Дієвої армії УНР. У грудні 1917 р. він був командиром Куреня Смерті 1-ї Сердюцької дивізії військ Центральної Ради, на чолі якого брав участь у боях з більшовиками під Конотопом та Бахмачем. З листопада 1918 р. командував кінним дивізіоном Окремого Чорноморського Коша військ Директорії, незабаром переформованого у 1-й Чорноморський кінний полк. Загинув на початку лютого 1919 р.

¹⁰ Кобза Іван Іванович (1874–1928) – отаман Вільного козацтва на Харківщині навесні 1918 р. У листопаді 1918 р. сформував Харківський Слобідський Кіш, що став одним із найбільш боєздатних підрозділів Запорізького корпусу Армії УНР. Був довіреною особою Головного отамана військ УНР С. Петлюри. У 1920 р. під час перебування Директорії УНР у Кам'янці-Подільському був обраний міським головою.

¹¹ Правильно: с. Плоске.

¹² Село в Молдові.

¹³ Кишинів, Бельці, Унгени – міста в Молдові.

¹⁴ Дати чосу – побити, розгромити кого-небудь.

¹⁵ У тексті назву міста залишено у різночитаннях: Радзевілів, Радзівілов. Правильно: Радзивилів (до 1940 р.), нині м. Радивилів.

¹⁶ Нині м. Хмельницький (до 1954 р. – Проскурів).

¹⁷ У тексті прізвище залишено у різночитаннях: Вергелес, Вергеліс.

¹⁸ Паном діло – дуже добре, розкішно, безтурботно.

¹⁹ м. п. – марки польські.

²⁰ С гору – дуже багато.

²¹ Безручко Марко Данилович (1883–1944) – випускник Миколаївської військової академії. З березня 1918 р. – помічник начальника персонального відділу Головного управління Генерального штабу Армії УНР, згодом – Армії Української Держави. З грудня 1918 р. – начальник персонального відділу Головного управління Генерального штабу Дієвої армії УНР. З березня 1919 р. – начальник штабу Окремої Запорізької бригади ім. С. Петлюри Дієвої армії УНР. У грудні 1919 р. був інтернований польською владою. З 8 лютого 1920 р. – начальник 1-ї (з 21 березня 1920 р. – 6-ї Січової) дивізії Армії УНР, що формувалася у фортеці Брест-Литовська з вояків Армії УНР, інтернованих польською владою на початку грудня 1919 р. У квітні 1920 р. був підвищений до рангу полковника. З жовтня 1920 р. – генерал-хорунжий.

²² Далі розпочинається другий зошит, який підписано: “Ч. П. Автобіографія Шморгуна Володимира”.

²³ Правильно: Брест-Литовська.

²⁴ Польські й українські війська здобули Київ 7 травня 1920 р.

²⁵ Стоход (Стохід) – річка на Волині.

²⁶ Йдеться про бій з більшовицькою Першою кінною армією Будьонного. Під Замостям Будьонний поніс великі втрати. Після цього він не продовжив свій рейд до Варшави.

²⁷ Коц (коць) – грубе вовняне однотонне вкривало з начісками або ворсовий пристрижений однобічний килим.

²⁸ Кантина – їдальня або лавка в закладі.

²⁹ Нині с. Довжок в Ямпільському районі Вінницької області. Від назви с. Кетроси походить літературний псевдонім “Кетрос”, яким згодом М. Косаківський підписував деякі свої книжки та статті в пресі.

³⁰ Йдеться про повстання проти гетьмана П. П. Скоропадського.

³¹ Відповідно до праці Микити Косаківського (виданої під псевдонімом Д. Кетрос) “Так творилося українське військо”, йдеться про його брата Івана Косаківського.

³² Правильно: Старокостянтинів.

³³ У січні 1919 р. була здійснена спроба відновити Синю дивізію в Києві. Проте до квітня 1919 р. був сформований лише 1-й Синій полк (командир – сотник О. Вишнівський). Згодом полк увійшов до складу Залізної дивізії Армії УНР як 7-й Синій полк.

³⁴ Правильно: Цекинівка.

³⁵ Правильно: Пікуличі (пол. Pikułice) – село в Польщі.

³⁶ УГК – Український громадський комітет.

³⁷ Згодом М. Косаківський закінчив курс у Чеській високій технічній школі та отримав диплом інженера, студював археологію в Українському університеті в Празі. З 1934 р. був співробітником різних чеських часописів. Як член ОУН, виїхав у листопаді 1938 р. до Карпатської України, де брав участь в організації Карпатської Січі. В травні 1939 р. прибув до Відня, а звідти переїхав до Бреслау (Вроцлав), де закінчив німецьку військову школу. У рядах німецької армії брав участь у боях на Сході. В Харкові був заарештований німецьким гестапо і засуджений на смерть 1-го жовтня 1942 р. за критику політики німецьких нацистів в Україні. Завдяки заходам приятелів М. Косаківському вдалося врятуватися. Після поранення повернувся в 1943 р. до Праги і був звільнений з армії. Після війни осів у Західній Німеччині. У Лондоні 1957 р. М. Косаківський дав до друку книжку “Так творилося українське військо. (1917–1919)”, що вийшла в 1958 р. під прізвищем “Дмитро Кетрос”. Помер 5 січня 1961 р. у Німеччині. У 1965 р. видавництво “Наше слово” в Лондоні видало книжку Микити Косаківського “З недавнього минулого” (див.: Косаківський М. З недавнього минулого. – Лондон, 1965. – С. 1–2).

³⁸ Нині м. Подільськ (до 1935 р. – м. Бірзула; до 2016 р. – м. Котовськ).

³⁹ Кошук Михайло Тимофійович (1897–1975) – звання у російській армії – поручик. Після повернення з фронту організував у містечку Піщанка Ольгопільського повіту Подільської губернії загін із місцевого населення для боротьби з більшовиками. Згодом, після поранення, вступив до полку Чорних запорожців. Під час Другої світової війни служив у відділі пропаганди Українського легіону самооборони. Станом на травень 1945 р. – майор. Інтернований у Ріміні (Італія). Був на еміграції у Великобританії.

⁴⁰ Валка – група людей, підвід, машин, які рухаються одне за одним або стоять в одному ряду.

⁴¹ Правильно: Війтівці.

⁴² У документах фонду 3217 (Штаб 1-ї Запорозької стрілецької дивізії військ Української Народної Республіки, табори Пікулиці, Вадовиці (територія Польщі) зберігся “Список дітей і малолітніх Кінного полку Чорних запорожців” за січень 1921 р., у якому дійсно зазначені: Кашук Степан Тимофійович (15 років), Кашук Зінаїда Тимофіївна (13 років), Кашук Євген Тимофійович (8 років), Кашук Петро Тимофійович (5 років), Кашук Павло Тимофійович (3 роки). Слід звернути увагу на те, що в документах зустрічаються різночитання прізвища: Кошук і Кашук. Крім того, в списку жінок 1-ї Запорозької стрілецької дивізії зазначено прізвище Кашук Приськи, ймовірно, їхньої матері (див.: ЦДАВО України, ф. 3217, оп. 1, спр. 87, арк. 14, 23–23зв.).

⁴³ УМСА (англ. Young M'ens Christian Association [УМСА]) – Християнський Союз молоді – міжнародна скаутська (пластунська) організація.

⁴⁴ У цій же справі збереглися й автобіографії, написані молодшими братами Степана Кошука – Петром та Євгеном (див.: ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22).

⁴⁵ У тексті прізвище залишено у різночитаннях: Кирильчук, Кирельчук.

⁴⁶ Так у документі. Йдеться про 1920 р. Великдень у 1920 р. святкувався 11 квітня. Штурм, який провели частини Української армії щодо вузлової станції Вознесенськ, захопленої більшовиками, відбувся 15 квітня 1920 р.

⁴⁷ Правильно: с. Кричанівка.

⁴⁸ Йдеться про Нельговського Василя Олексійовича (1873–1924?) – генерал-хорунжого Армії УНР. У 1919 р. В. О. Нельговський був начальником штабу 12-ї Київської дивізії Армії УНР у званні полковника. Учасник Першого Зимового походу – командир Збірної бригади Київської дивізії. У 1920 р. – помічник начальника 4-ї Київської стрілецької дивізії Армії УНР. У 1921 р. – командир окремої партизанської групи, яка у ході Другого Зимового походу перетнула радянський кордон та успішно партизанила на Поліссі до кінця листопада 1921 р.

⁴⁹ Правильно: с. Стрільче.

⁵⁰ Правильно: Домб'є – концентраційний табір в околицях м. Краків (Польща). Заснований австрійською владою на початку Першої світової війни для полонених російської й італійської армій. У 1918–1923 рр. польська влада утримувала тут полонених та інтернованих українців.

⁵¹ Правильно: Стшалково, Стжалково (пол. Strzałkowo) – село в Польщі, в якому знаходився концентраційний табір, що з'явився в 1914–1915 рр. як німецький табір для полонених з фронтів Першої світової війни. Згодом тут був табір інтернованих вояків Армії УНР.

There are published autobiographies of boys, teenagers who took part in the Ukrainian liberation movement with military units in Ukraine in 1918–1920, and later taught in schools of Ukrainian Public Committee in Prague (Czechoslovakia).

Key words: the autobiography; memoirs; the national liberation movement; children; teenagers; UNR Army; the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine; Poland; Czechoslovakia.